

המפגש הפלאי של עגנון עם מחבר הקינות לתשעה באב

makorrishon.co.il/judaism/times/article/185103

מרדכי מרמורשטיין

July 31, 2025

ימי בין המצרים, שפסגתם בצום תשעה באב, הם ימים יפים להיזכר ברבי אלעזר הקליר. פער עצום קיים בין מידת נוכחותו של הקליר בקרבנו בימי מועד ותענית, למידת ההיכרות שלנו איתו. מאות פיוטיו של ממלאים את ספר הקינות לתשעה באב, את מחזורי ראש השנה ויום הכיפורים, את תפילות הטל והגשם, את ההושענות, את התפילות בחנוכה, בפורים ובשבועות, בארבע פרשיות ובשבע שבתות הנחמה. עם גילוי הגניזה הקהירית התעשרנו בעוד פיוטים רבים שלו, ומי שהרבתה לעסוק ביצירתו ולגאול רבים מפיוטיו היא פרופ' שולמית אליצור. ועדיין דומה שרבי אלעזר הקליר נותר אלמוני, והמתפלל הממוצע שאומר ושר את פיוטיו אינו יודע מי ניצב מאחוריהם.

הוא לא מן התנאים, לא מן האמוראים, לא מן הגאונים, לא מן הראשונים ולא מן האחרונים. הוא בן הארץ, איש קריית ספר – חידה בפני עצמה. בן תקופה דלה בגדולי ישראל, שאינה תופסת מקום גדול בתולדותינו; סוף תקופת השלטון הביזנטי בארץ, סוף המאה השישית ותחילת השביעית.

| צילום: מנחם הלברשטט

אחרי תקופת התלמוד והמדרש, תקופת עושר רוחני גדול, צומח בישראל ז'אנר חדש: הפיוט, סוגה אמנותית המקפידה על משקל וחריזה, ולעיתים קרובות על אקרוסטיכון. בפסגת הז'אנר הזה ניצב רבי אלעזר הקליר, ובאופן פלאי למדי פיוטיו הולכים ותופסים את מקומם במחזורים ובסידורי התפילות. העניין הזה לא היה מובן מאליו, והוא עורר מחלוקות הלכתיות וליטורגיות: האם הז'אנר הזה ראוי בכלל להיכנס לסידור ולבית הכנסת? האם מותר להכניס קטעים חדשים לתוך התפילה? באיזו מידה הפיוטים הללו מהווים הפסק?

המתנגד החריף ביותר להכנסת פיוטיו של רבי אלעזר הקליר לסידור התפילה היה רבי אברהם אבן-עזרא, שחי כחמש-מאות שנה אחרי הקליר. בפירושו לפסוק "אֶל תִּבְהַל עַל פִּיךָ וְלִבְךָ אֶל יְמִינְךָ לְהוֹצִיא דָּבָר לְפִי הָאֱלֹהִים כִּי הָאֱלֹהִים בְּשִׁמְיָם וְאַתָּה עַל הָאָרֶץ עַל כֵּן יִהְיֶה דְבָרְךָ מְעֻטִּים" (קהלת ה, א), יצא אבן-עזרא חוצץ נגד הכנסת פיוטיו של הקליר לתוך סידור התפילה: "חייב אדם [שיתפלל שישמור פתחי פיו, ויחשוב בליבו שהוא עומד לפני מלך בידו להחיות ולהמית", הוא כותב, ומכאן מתבקשת המסקנה: "אסור שיתפלל אדם ויכניס בתוך תפילתו פיוטין לא ידע עיקר פירושם, ולא יסמוך על המחבר ברצונו הראשון".

הפייטן שמסמל בעיניו יותר מכולם את חסרונותיו של ז'אנר הפיוט הוא רבי אלעזר הקליר. אבן-עזרא מונה בפיוטיו של הקליר "ארבעה דברים קשים": האחד הוא כי "רובי פיוטיו חידות ומשלים". השני, ש"פיוטיו מעורבים בלשון תלמוד... ומי הביאנו בצרה הזאת להתפלל בלשונות נוכריות". השלישי, ש"אפילו המילות שהן בלשון הקודש יש בהם טעויות גדולות". אבן-עזרא מצטט את האומרים שהקליר הרשה לעצמו לטעות "בעבור שתהיה חרוזתו עשירה", ומשיב כנגדם: "אם זאת חרוזה עשירה, הרי יש גם בפיוטיו חרוזים עניים ואביונים מחזרים על הפתחים". הרביעי הוא "שכל פיוטיו מלאים מדרשים ואגדות, וחכמינו אמרו אין מקרא יוצא מידי פשוטו. אם כן אין ראוי להתפלל אלא על דרך פשט, ולא על דרך שיש לו סוד או על דרך משל או כעניין שאין הלכה כמותו או שיתפרש לעניינים שונים".

שש-מאות שנה אחר כך, במאה ה-18, פנה אל רבי אלעזר פלעקלס מפראג אחד מתלמידיו שהתקשה להשלים עם המשך אמירת הפיוטים בתוך התפילות בשעה שאבן-עזרא מביע לכך התנגדות כה עזה, ושאל את רבו כיצד לנהוג.

בתשובתו, שהתפרסמה בפתח ספרו "תשובה מאהבה", יצא רבי אלעזר מגדרו כדי להרעיף על הקליר תשבחות, הביע את כעסו על המלגלים עליו, ובמשתמע תקף את האבן-עזרא:

מי שיש לו עיניים לראות ואוזניים לשמוע, עיניו תראינה ובלבבו יבין שכל דברי הקליר מלאים זיו החכמה ומפיקים נגה התבונה, וברוח פיו אגדות ומדרשות סתומות ומפורשות, את הכול יפה עשה בעתו, עת לדבר ועת לחשות, ומה שכל דבריו מלאים אגדות וחוד חידות הן הן גבורותיו, הן הן נוראותיו, ערבים עליו דברי דודים רבותינו בעלי האגדה, והתעטף באורם הגדול כשלמה, ועשה מליצות משובצות זהב סביב והבהיק מזיוו והדרם, שיהיו כולם כדאים להשתמש באור הגדול.

חידתיות, ערפל ומסתורין אופפים את דמותו, שמו, מקומו, תקופתו ובעיקר את פיוטיו של הקליר. אלה אותם חידתיות, ערפל ומסתורין שעגנון ביקש לשוות ליום לידתו, לדמותו ולכל מילה שיצאה מתחת עטו

לחיזוק דבריו נשען רבי אלעזר על ראשונים כמו רש"י ובעלי התוספות, שהסתמכו בפירושיהם על הקליר.

כך לדוגמה רש"י, בן דורו של אבן עזרא, מביא בפירושו לפסוק "וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת רַחֵל וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים אֶל־הֵימָּה וַיִּפְתַּח אֶת רַחֲמָהּ" (בראשית ל), את המדרש המספר שרחל חששה שמא יגרשנה יעקב לפי שאין לה בנים, והיא תיפול בגורלו של עשו הרשע. רש"י מצטט את השורה "הָאֲדָמֹן כָּבֵט שְׁלֹא חָלָה, צָבָה לְקַחְתָּהּ וְנִתְבַּהֲלָה", הלקוחה מתוך הפיוט של הקליר לחזרת הש"ץ של שחרית בראש השנה.

עניין מיוחד יש בדבריו של רבי פנחס מקוריץ, מבני חוגו של הבעש"ט, שניסה ללמד זכות על אבן עזרא אף שטעה בהערכת הקליר ופיוטיו: "התנאים והאמוראים היו סמוכין לחורבן ביהמ"ק, והיה עדיין מאיר מאור שנסתלק בקרוב. והצדיקים האחרונים בדורות הללו סמוכין לאור של משיח, על כן אין חידוש עליהם שהם משיגים האמת. אבל האבן עזרא שהיה רחוק מאור החורבן ורחוק מאורו של משיח, לא השיג מעלת הקליר".

"אבני חצץ של אץ קוצץ"

מתברר אפוא שגם ביקורתו החריפה של אבן-עזרא לא יכלה לפיטיו של הקליר, ועם כל החסרונות שמנה הם השתרשו היטב בסיפורים ובמחזורים, וליבם של ישראל הלך אחריהם. בדורות האחרונים נשמטו אמנם פיוטים מתוך המחזורים והסיפורים, וגם אלה שלא נשמטו מדולגים ברבים מבתי הכנסת, אבל לא בגלל חסרונותיהם של הפיוטים אלא אולי בגלל חסרונותיהם של הדורות, שהתקשו לעמוד באורכו של היום בבית הכנסת.

זלזול של ממש בפיוטיו של רבי אלעזר הקליר הפגינו סופרי ההשכלה. מנדלי מוכר ספרים – גדול הסאטיריקנים של תקופת ההשכלה, שהצליף ללא רחם באורח החיים של העיירה היהודית ותיאר אותו כמנוון – מלגלג ב"ספר הקבצנים" על סגנונו של הקליר, ובוחר בקטע מן הפיוט לשבת זכור:

אץ קוצץ בן קוצץ / קוצצי לקוצץ / בדבור מפוצץ / רצוצי לרצץ / לץ בבוא ללוצץ / פלץ ונתלוצץ / כעץ מחצצים לחצץ / כנץ על צפור לנצץ.

כדרכו הוא שופך על הפיוט את כל מררתו:

והלשון של אותו הספר כפתור ופרח! ברוחם של היהודים ובטעמם... "אץ קוצץ" הרי לשונו אף היא יפה, אבל בעלי "אץ קוצץ" יש ויש עכשיו בעולם, ואיך שלא יהיו מתאצקוצצים – סוף סוף אפשר למצוא חידתם, אם לא כולה, על כל פנים מקצתה, ואם כן מה רבותא של לשון זו? אין דיבור חביב ומרוצה ליהודים אלא זה, שלא מוחו של אדם סובלו, כיוון שאין מבינים אותו ודאי עמוק עמוק הוא... אבל אין זה מענייני".

המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק הצטרף אף הוא לביקורת על הקליר במאמרו "שירתנו הצעירה". ביאליק מכנה את הפיוטים "חרבות עקומות של חרוזים ואבני חצץ של אץ קוצץ". ביקורתו של ביאליק מתכתבת עם ביקורתו של אבן עזרא. לדעת ביאליק התפילה צריכה להיות פשוטה, מעומק הלב, ולא כתב חידה מחורז.

מולם קם לרבי אלעזר הקליר מעריץ נלהב בדמותו של גדול סופרינו, שמואל יוסף עגנון. עגנון דוחה מכול וכול הן את הביקורת על פיוטיו וסגנונו של הקליר, הן את הביקורת על מקומו של ז'אנר הפיוט בתפילה. בספרו "ספר סופר וסיפור" מצטט עגנון מ"ספר הזכירה":

סגולה לאריכות ימים לומר פיוטים וקרובץ בשמחה ובכוונת הלב, כי בכל פיוט יש סודות נפלאים, וכולם נתחברו על פי עצת מלאכי מעלה שנגלו לו לרבי אלעזר הקליר, והוא סידרם על פי א"ב ג"ד ועל פי תשר"ק. וקבלה בידיו מפי זקנים וחסידים, מי שמקל בהם ואומר שאין חשוב כל כך לאומרם אינו זוכה לאריכות ימים חס ושלום.

ועוד ממשיך עגנון ומצטט: "מצינו במדרש שר' אלעזר הקליר כשרצה לייסד הפיוט עלה לרקיע על ידי שם ושאל למלאך היאך שרים המלאכים משוררים את שירתם, והשיב לו, על פי א"ב, ועשה גם הוא כן".

מסדרין איבריו של משיח

באייר תש"ד התפרסם בכתב העת "מאזניים" סיפור קצרצר של עגנון בשם "איברי המשיח". בהמשך הוא נכלל בקובץ "פתחי דברים", שראה אור בהוצאת שוקן בשנת 1977. עגנון מספר בו כיצד בחזרתו מהכותל המערבי בליל תשעה באב, "ראיתי לזקן אחד שהוא רץ וספר קינות בידו. רום קומתו כארז בלבנון ורגליו כצבי צדק... וכתר כבוד בראשו כמשוררי דביר. הכרתי שהוא ריבי אלעזר הקליר נשמתו עדן".

המספר, בן דמותו של עגנון, רץ אחרי הקליר, ללא הצלחה, "שהיה מפסע ועולה מפסג ויורד במהירות מרובה מכותל המערבי לשער השלשלת ומשער השלשלת להר ציון ומהר ציון לקבר דוד ומקבר דוד נשתלשל ויצא לצד אחר". בשלב מסוים נכנס הקליר למערה, והמספר נשאר מחוץ לה, "נפעם ונרעש עד שנצנצה החמה בראש הר הזיתים ועמדתי ממקומי והלכתי לומר קינות". בדרכו הוא פגש שוב את רבי אלעזר הקליר, "כשושבין שחוזר מבית החופה וטליתו עליו שלימה וכתר כבוד שבראשו מבהיק כאש המערכה ופניו כבעל שמחה. ואני זוכר אם ספר הקינות היה בידו". כאשר המספר שואל את הקליר מדוע אתמול רץ אחריו ולא הצליח לפוגשו, "נענע לי ראשו ואמר לי, מה פלא שרצתי. הלוא אותה שעה התחילו מסדרין איבריו של משיח ורצתי בספר קינות שלי לחזק את ידי עושי המלאכה".

כשנחשפתי לסיפור שיערתי שעגנון שאב את מטבע הלשון "סידור איברי המשיח" ממקורותינו הקדמונים. ואולם ככל שהעמקתי חקור לא נותר לי אלא להניח שעגנון פגש את הביטוי הזה לראשונה בסיפורו של ר' ישראל דב בער מווילעדניק, בספרו "שארית ישראל":

ושמעתי ממורי הקדוש [רבי מרדכי] מטשערנאביל שגילו לו מן השמים בחלום, על ידי נשמת צדיק אחד שהיה בעולם העליון ג' מאות שנה, שמסדרין למעלה איברי משיח צדקנו, ואמר לו רמז על זה שנמצא כתוב ברש"י בתנ"ך: סידרא בלע"ז, והיינו שמסדרין איברין של משיח על ידי הלע"ז דווקא, והעניין עמוק הוא מאד".

לפני כעשור, במסגרת מחקר על הסיפור הקצר, גילו אבי שמידמן ועטרה סנובל בספרייה הלאומית גרסה מורחבת של הסיפור "איברי המשיח". לא ברור מתי בדיוק נכתבה גרסה זו, אך לדעתם סביר להניח שנכתבה לאחר מלחמת ששת הימים. מתברר שבמשך למעלה מעשרים שנה התהלך עגנון בתחושה שהסיפור לא הגיע לידי שלמות בגרסתו הראשונה, ורק גרסתו האחרונה, שבה הרחיב את פרטי מפגשו עם הקליר ואת הרהוריו בעקבות מפגש זה הרגיעה את נפשו.

בסיפור המקורי הקצר, ועוד יותר בסיפור המורחב (שפורסם ב"הארץ"), אי אפשר שלא להבחין בהערצה שחש עגנון כלפי הקליר: "ה' אלקים מה רב טובך, שהצעיר בעבדי עבדיך, ניתן לו לראות בהקיץ את ריבי אלעזר הקליר", הוא קורא נפעם ונרגש כשהוא רואה אותו בפעם הראשונה. וכשהוא פוגשו בפעם השנייה אינו מעז להביט בפניו: "הרכנתי את ראשי ולא הגבהתי את עיני להביט בו מפני הכבוד". עגנון ראה בקליר את "בחיר משורי הקודש", ואם לשפוט על פי סיפור זה, ספר הקינות לתשעה באב, המאוכלס בפיוטים רבים של הקליר, הוא שעומד בשורש הערצתו של עגנון.

שני בתים מתוך פיוטי הקינות של הקליר מצוטטים על ידו:

איכה זנחת בזעמך / לזלזל ביד זדים זבולך / ולא זכרת חתונ חקי חרב אשר חקקת לחמולך. איכה טרחת בטרחתך / לטרף ביד זרים טלאיך / ולא זכרת יקר ידידות ישר אשר יחדת ליודעך.

הקליר בא בטרוניה כלפי הקב"ה שהחריב את שני בתי המקדש ו"לא זכר" את זכות התורה שנתן לישראל, ודומה שעגנון נפעם מעמידתו של הקליר בפני הקב"ה.

באותו מפגש מסתורי, משיב הקליר לשאלת המספר לפרש ריצתו אמש: "מה פלא שרצתי, הלא התחילו מסדרין איבריו של משיח ורצתי בספר הקינות שלי לחזק את עושי המלאכה". הווי אומר, ספר הקינות הוא שמחזק את ידי אלה שמסדרין את איברי המשיח. הגאולה גלומה בתוך הקינות.

את הרעיון הזה הביע עגנון בנאומו בטקס פתיחת תערוכת עגנון, שהתקיים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי באדר א' תשכ"ז. לדבריו, מהסיפור הזה "נמצאנו למדים שכשישראל עומדים למטה לפני הכותל המערבי ומקוננים על החורבן, מסדרין למעלה את איברי המשיח" (מעצמי אל עצמי).

בגרסה המורחבת מתאר עגנון: "ובבוקר דומה עלי שלא היה ספר הקינות בידו". ספר הקינות סיים את תפקידו, האבל סיים את תפקידו, ועתה נותרה הציפייה מלאת התקווה לגאולה. זהו הרעיון המגולם בדברי הירושלמי במסכת ברכות: "בתשעה באב נולד המשיח".

אימץ את תשעה באב

מותר הגרסה המורחבת של "איברי משיח" על פני הסיפור הקצר, הוא בפתיחת צוהר למחשבותיו של עגנון, שמהן אתה למד עד כמה רבתה השפעתו של הקליר עליו. לפני שעגנון פוגש את הקליר הוא יושב על חורבת בית כנסת בעיר העתיקה, מהרהר בטיבו ובטבעו של העולם, ומצב רוחו קודר. ואף כי הגרסה המורחבת נכתבת לאחר מלחמת ששת הימים, נדמה שבהרהוריו הוא שרוי בתקופת כתיבת הסיפור הקצר, שנת 1944.

הימים בארץ קשים, ובאירופה מתחוללת השואה הנוראה. עגנון מהרהר בחורבנות העבר אך שקוע בהווה. נראה היה כי בא סוף לצרותינו, והנה הצרות מתחדשות והולכות. מסקנתו של עגנון פסימית: "כך היה בכל הדורות... כך יהיה עד קץ הימין עד שירחם המרחם", אבל אותו קץ לא נראה באופק: "אין רואים שום שינוי בעולם, עולם כמנהגו נוהג".

והנה לאחר שהקליר מבשר לו על שיבתו מן המקום שבו מסדרין את איברי המשיח – מתהפך מצב רוחו, מסקנותיו העגומות הופכות לוורודות, והוא נמלא באופטימיות: "לאחר שהלך לו עמדתי והרהרתי, אם כן טעות הייתה בידי שאמרתי שאין רואים שום שינוי בעולמות, כאילו קץ ישועתנו עדיין רחוקה ממני. והרי מדברי בחיר משוררי הקודש אני שומע שכבר התחילו מסדרין איברי המשיח".

עגנון נולד ב"ח באב תרמ"ז, אך הוא התאהב ברעיון לידת המשיח בתשעה באב, אימץ את תשעה באב כיום לידתו שלו, והציג את עצמו כמי שנולד בתשעה באב תרמ"ח (שנת תרחם ציון, כפי שכתב דן לאור). מן הסתם עגנון לא ראה עצמו כמשיח, אבל בוודאי היה לו יחס מיוחד לתשעה באב, ואפשר שיחס מיוחד זה הוא שהוליד לימים את "איברי משיח" ואת יחסו לרבי אלעזר הקליר, גדול הפייטנים בעינו.

ואחרי כל זאת, מקננת בי תחושה שיחסו המיוחד של גדול הסופרים לגדול המשוררים נובע מקווי הדמיון באופיים. חידתיות, ערפל ומסתורין אופפים את דמותו, שמו, מקומו, תקופתו ובעיקר את פיוטיו של הקליר. אלה אותם חידתיות, ערפל ומסתורין שעגנון ביקש לשוות ליום לידתו, לדמותו ולכל מילה שיצאה מתחת עטו.

ו' באב ה'תשפ"ה 31.07.2025 | 17:07